

УДК 94(47+57):930.1] "1991"

Семененко А.І. (м.Київ)

СПРОБА ДЕРЖАВНОГО ЗАКОЛОТУ В СРСР: ІСТОРІОГРАФІЯ

В статті подано аналіз української та російської історіографії, що висвітлює події в СРСР 19 – 21 серпня 1991р., які відомі в історії як “серпневий заколот”.

Ключові слова: демократичні перетворення, заколот, надзвичайний стан, міжнародний контроль, політична ситуація, кризи.

Тема спроби державного перевороту в СРСР 19-21 серпня 1991р. й сьогодні привертає до себе увагу істориків. Обсяги однієї статті не дозволяють подати повну картину розмаїття концепцій стосовно цієї події, які існують в науковій та мемуарній літературі. Отож, зупинимось на трьох основних.

Перша, найбільш поширена – це версія сформульована російським “крівництвом 19-21 серпня 1991 р., яка пізніше була розвинута російською прокуратурою.¹ Згідно цієї версії, заколот намагалася здійснити “імперська” реакційна партійно – державна номенклатура, яка була незгодна з глибокими демократичними перетвореннями, що проводилися перш за все російським керівництвом. На думку відомого історика І.Фроянова, вона є найбільш примітивною.² У загальних рисах цю версію підтримує і український історик О.Бойко. Подібну позицію займають й автори підручника для ВНЗ з новітньої історії України, підготовленого викладачами Київського Університету ім. Т.Шевченка, визначаючи розглядувані події як “наступ неосталіністів”, які “не мали позитивної програми і прагнули одного: зупинити процес демократизації в усіх ланках суспільного життя, повернутися до становища, що існувало напередодні 1985р.”

Згідно другої версії головним ініціатором спроби заколоту був власне президент СРСР, який намагався отримати користь від зіткнення між консерваторами та російським керівництвом. Прихильники цієї версії стверджують, що Горбачов таким чином хотів позбавитися частини свого оточення, яка заважала йому проводити “власну лінію”. Російські історики Ш.Мунчаєв та В.Устінов розглядають ці події як спробу силами опозиції покласти край політиці реформ і зупинити розвал держави.⁵ Існує думка, що події 19-21 серпня 1991р. нерозривно пов’язані з процесами, що відбувалися в СРСР восени 1991р. Згідно з нею, події цих трьох днів розглядаються як перший, невдалий, етап перевороту. Ізоляція Горбачова в Форосі у цьому варіанті кваліфікується як суто умовна; Горбачов начебто на певний час виводився з гри, щоб заходами надзвичайного характеру не було компроментовано його “демократичний образ” в очах світового співтовариства. Саме тому члени ГКЧП спершу оголосили надзвичайний стан, а вже потім ввели війська. Саме тому не було заарештовано Президента Росії.⁶

Зазначимо, що в сучасній російській мові, згідно словника Ожегова, слово “путч” означає

“державний переворот, організований групою змовників”.⁷

Зустрічаються думки, що Горбачов діяв у змові з Єльциним, з метою повалення соціалістичного ладу. На цій тезі, як основній, що дала поштовх до путчу, наголошує А.Лук’янов. Саме Голова Верховної Ради СРСР мав забезпечити законодавче обґрунтування дій ДКНС. 16 серпня 1991р. Він виступив з заявою з приводу проекту Союзного договору, основний зміст якого полягав у наступному:

1. Позиція парламенту СРСР не знайшла відображення у підсумковому варіанті Союзного договору;

2. Назва договору протирічить результатам референдуму 17 березня 1991р., коли переважна більшість населення висловила за присутність у ній згадки стосовно соціалістичної орієнтації держави.⁸

Лук’янов зазначає, що ДКНС було створено з метою “врятування соціалістичної орієнтації суспільства, захистити Конституцію СРСР, зберегти Радянський Союз від розвалу й зупинити сповзання країни у ще більш глибоку кризу”.⁹ Окрім цього, стосовно характеру подій, що відбулися 19-21 серпня 1991р., він зазначає, що ці три дні пов’язані із створенням непередбаченого Конституцією СРСР Державного Комітету з надзвичайного становища, зі стоянням танків в Москві, яке нічого не дало, оголошенням про введення тут комендантської години й з заявою про введення надзвичайного стану в окремих місцевостях країни, яке, окрім Москви, так і не було більше ніде введено. ДКНС провів три засідання, схвалив чотири документи, які підбурили суспільство, але так і не були виконані, а потім він був розпущений указом віце – президента країни. А на ранок 21 серпня війська зі столиці виводяться, надзвичайні заходи скасовуються, а президент СРСР, який повернувся до Кремля, санкціонує арешт членів ДКНС. Дивний “заколот”, чи не так? – завершує Лук’янов.¹⁰

Американський публіцист М.Девідоу сприймає серпневі події 1991р. як “опереточний заколот”, який здійснено у першу чергу власне демократами, а зовсім не ДКНС. Не можна, на його думку, розглядати те, що сталося, як “серйозну спробу ДКНС захопити владу, а тим більше встановити тоталітарний режим”.¹¹ Дивні та протирічливі дії Державного Комітету з надзвичайного становища “дали поштовх для вибухового матеріа-

лу й створили ідеальні умови для сил антикомунізму, щоб здійснити свою контрреволюцію”.¹² Власне ж виступ ДКНС, на думку Девідоу, був німечим, більше схожим на фарс.¹³

Визначення “опереточний” наявне й в роздумах Г.Зюганова: “опереточний “путч” ДКНС”,¹⁴ “трагікомічний “путч” ДКНС”¹⁵ Згідно з думкою Зюганова, “перед сценаристами нашої сучасної драми з самого початку було поставлене завдання – розробити й практично реалізувати в Росії методику контрольованого перевороту країни до нового політичного режиму з елементами диктатури. При цьому програма передбачає досягнення негласного, але повного та жорсткого міжнародного контролю над внутрішньополітичною ситуацією. Програма мінімум – недопущення до важелів державної влади національно – патріотичних сил”.¹⁶

Концепція “реакційного заколоту, що мав за мету зупинити процес демократизації, повернути країну у старі часи” найяскравіше виражена Горбачовим.

Горбачов констатує: “...завітала група товаришів. Я запитав: що це за візит, непогоджений зі мною? Як ці люди опинилися тут? Охорона не мала права їх пропускати... Бачу, що стан самого Медведєва якийсь незвичайний. Ну, добре, кажу, хай зачекають. Беру слухавку, щоб зателефонувати Крючкову, аби дізнатися, що це за місія... Телефон не працює. Беру інший – те ж саме.... Все перевірів. Беру “червоний” і той “мертвий”¹⁷. А вся справа у тому, що за кілька хвилин до приїзду делегації, у Президента, за наказом Крючкова, було вимкнено всі види зв’язку. У цьому зізнається сам шеф таємної поліції: “...для всіх було зрозуміло, що Горбачов буде піклуватися головним чином про своє політичне самозбереження. Нам здавалося важливим дати йому можливість залишитися немов би з боку. Але в той же ж час ми мали побоювання, що Горбачов буде намагатися вийти на свого “друга” Буша, аби на всякий випадок мати його підтримку”. Отже, “Виходячи з цих міркувань, ще до прибуття наших товаришів до Форосу, я дав наказ вимкнути зв’язок у Горбачова й тим самим унеможливити розвиток ситуації у небажаному для нас напрямку”.¹⁹ Це підтверджує генерал-майор А.Глуценко: “Приблизно через годину польоту (до Форосу. – А.С.) мене та полковника Управління Урядового Зв’язку В.Пузанова, а також Генералова викликав до себе у салон літака... начальник служби охорони Плеханов. Він поцікавився скільки часу знадобиться для того, аби від’єднати всі засоби зв’язку у президента в Форосі. Я відповів: хвилин десять – п’ятнадцять. На це Плеханов нічого не сказав. Лише на підльоті до літовища “Бельбек” він знову викликав мене й поставив конкретне завдання: “О 16.30 у Горбачова повинно бути від’єднано всі види зв’язку”.²⁰

Від засобів телефонних комунікацій було відсторонено не лише Президента. Г. Шахназаров, який близько 16-ї години розмовляв телефо-

ном з Горбачовим, розповідає: “Поклавши слухавку на ричажок, я підняв її знову, щоб поговорити з Черняєвим, який, зазвичай, знаходився в командирові, допомагаючи президенту під час відпустки. Гудка не було. Мовчав і міський телефон. ... Але минула година, дві, все залишалось по – старому. Почала зароджуватися тривога. Вона скріпла, коли ми дізналися, що телефони відімкнено у всьому санаторії”.²¹ Відсутність зв’язку підтверджує і Є.Примаков. Звернемося ще до одних даних. На слідстві телефоністка комутатора “Муха латка”, що обслуговував дачу президента, розповіла: “Я тільки – но збиралася з’єднати Горбачова з його помічником Шахназаровим – раптом звідки не візьмись за моєю спиною з’явилися офіцери урядового зв’язку. Зараз, говорять, від’єднаємо зв’язок із Горбачовим. Я у відповідь: “Тільки-но повідомила Горбачову, що з’єдную його із Шахназаровим. Незручно тепер не з’єднувати”. Як тільки розмова із Шахназаровим завершилася, зв’язок тут же пропав. ... Комутатори перейшли на ручний режим роботи. Лише по автоматі ніхто не зміг би додзвонитися із “Зарі”, навіть коли б якимось чином відновив зв’язок. Всі розмови в процесі ручного режиму становилися підконтрольними. На урядовому комутаторі в Ялті місце чергової телефоністки зайняв офіцер КДБ. Він отримав наказ надавати зв’язок лише радіостанції “0254”, що була встановлена в автомобілі Генералова. Й лише за паролем.”²²

Мету візиту відверто розкриває Д.Язов: “Поїхали, аби передати ультиматум президенту: або здавайся, або ізолюємо”. На зустрічі з представниками ДКНС Горбачов сказав, що на 20 серпня 1991р призначено підписання Союзного Договору. На це Бакланов відповів: “Підписання не буде”.²⁴ Після цього Горбачов сказав, що “Робота з усіма вами, після того, що сталося, надалі не можлива”.²⁵ Саме тоді Горбачов зрозумів, що в країні відбувся заколот, відповідальність з а який Президент покладає на А.Лук’янова: “Змовникам не вдалося б здійснити свої плани, якщо б на їх шляху твердо та рішуче встали Верховна Рада СРСР та її Голова. Події вимагали негайного скликання Верховної Ради СРСР. Росія зробила це відразу, що відіграло значну роль в опорі путчу. А ось Верховна Рада СРСР не змогла реалізувати свої конституційні повноваження. Де була президія? Де були самі депутати? Чому вони не кинулися відразу до столиці?” “Адже – слушно наголошує Горбачов, – коли б Верховна Рада зібралася 19 серпня, заколот було б зупинено у зародку”. Горбачов не відмовляється від того, що частково відповідальність за заколот лежить власне на ньому: “За те, що не спрацював механізм Верховної Ради СРСР, за те, що позорно безпомічними та боязкими перед обличчям заколоту виявилось багато членів Кабінету Міністрів, в тому, що на чолі трьох організацій, які мають у своєму розпорядженні військову силу знаходилися люди, які здатні на державний заколот, я, як Прези-

дент, несучи велику, точніше найбільшу відповідальність.”²⁸

„Як людина, яка очолювала КПРС з 1985 року, – пише М.Горбачов, – не можу обійти питання про моє ставлення до комуністів. Моя позиція є такою. Я рішуче виступаю проти спроб пустити по країні антикомуністичну істерію, яка була б спрямована проти чесних людей, котрі нічим себе не запламували. Довгий час я вважав, що КПРС можливо реформувати. Але в результаті серпневого заколоту ці надії перекреслено. В керівництві партії опинилися люди, у яких не вистачило мужності виступити проти заколоту, на захист законності, генсека, домогтися зустрічі з ним. Підтримавши, по суті, ДКНС, вони дезорієнтували партію, поставили її на хибний шлях”. „Горбачов сильно змінився, зрозумівши та глибоко відчувши власні прорахунки в тактиці та в методах дій”.³⁰ Однією з головних своїх помилок генсек вважає те, що „...вчасно не розпізнав момент, коли необхідно було швидко звільняти суспільство від структур тоталітарної системи, яка стримувала його розвиток”.¹¹ „Я не зміг, – пише Горбачов, – повною мірою поставити свій авторитет на службу об’єднанню нових демократичних сил, котрі могли б повністю взяти на свої плечі відповідальність за проведення курсу реформ”. Отож, Президент звинувачує Голову Верховної Ради СРСР. Надамо слово обвинувачуваному. „Тиск прихильників капіталізації суспільства, – пише Лук’янов, – що називали себе демократами і поборниками різноманітних фронтів, зростав з кожним днем... Пік ... конфронтації прийшовся на кінець літа – початок осені 1991р. й потрібен був лише привід, лише хлопок стартового пістолета, аби праворадикальні сили, які іменували себе демократами, скористалися б цим і кинулися в бій”.³³

Свою позицію Лук’янов аргументує так: „...в ті дні, намагаючись врятувати соціалістичну орієнтацію суспільства, уберегти Радянський Союз від розвалу й зупинити скатування країни

до ще більш глибокої кризи, найбільш близькі сподвижники союзного президента зібралися на одному з... об’єктів КДБ обговорити становище в країні у зв’язку із призначенням на 20 серпня підписанням союзного, а фактично, конфедеративного, – договору, вирішили направити до президента делегацію. Приїхавши до Криму ці товариші... запропонували Горбачову негайно ввести в окремих місцевостях країни надзвичайний стан, про що до цього вже йшла мова. Якою була розмова з Президентом у другій половині дня 18 серпня мені однозначно сказати важко. Горбачов стверджує, що у випадку відмови від надзвичайних заходів йому пропонувалося піти у відставку. Ті ж, хто був у нього тоді, категорично це відкидають, заявляючи, що розмова носила товариський ... характер й Горбачов, прощаючись, потиснув кожному руку. Але так чи інакше, а пропозицію про надзвичайні заходи президентом прийнято не було. Проте, відкинувши його, президент і пальцем не поворухнув, аби втримати тих, хто виступав за введення надзвичайного стану. Залишившись на своїй фороській дачі, він, вважає Лук’янов, – лише стимулював введення цих заходів”.³⁴

Отже, оцінюючи діяльність ДКНС, можна погодитися з висновком І.Земцова, що путчисти “у підсумку домоглися результатів, що були протилежні задуму. Прагнули захистити Союз – підштовхнули до розпаду; бажали захистити соціалізм – призвели до кризи. Планували антиекстремістський заколот, а здійснили антиперебудовний: першою й фактично єдиною його жертвою став Горбачов, а не демократи ... І нарешті – воля до влади у організаторів путчу була, але здатності її утримати їм не вистачило”.³⁵

Таким чином можна зазначити, що в історичній літературі на сьогодні відсутня однастайність з приводу подій, що пов’язані з аббревіатурою ДКНС СРСР. Отже, вони потребують подальшого дослідження.

Примітки

1. Степанков В., Лисов Е. Кремлёвский заговор. Версия следствия. – Москва, 1992.
2. Фроянов И. Погружение в бездну. – М., 2002. – С. 312.
3. Бойко О.Д. Україна 1985-1991. Основні тенденції суспільно-політичного розвитку. – К.: ШЕНД., 2002. – С.248;
4. Новітня історія України (1900-2000): підручник/Слюсаренко А.Г., Гусев В.І та ін. – К.: Вища школа, 2002. – С.569, Алексеев Ю., Кульчицький С., Слісаренко А.. Україна на зламі історичних епох. Державотворчий процес 1985 – 1999. – К: Екс об. – 2000. – С.76
5. Мунчаев Ш., Устинов В. История Советского государства. – М, 2002. – С.583.
6. История современной России. 1985-1991/ В.Журавлёв. – М, 1994. – С. 120 – 121.
7. Ожигов С. Словарь русского языка. – М., 1984. – С.550.
8. Лукьянов А. В договоре о Союзе отразит результаты всесоюзного референдума. Заявление Председателя Верховного Совета СССР//Лукьянов А. В водовороте российской смуты. – М, 1999. – С.53-54.
9. Лукьянов А. В водовороте российской смуты. – М., 1999. – С.56.
10. Там само – С.57.
11. Дэвидоу М. Камо гредеш, Русь?.... Заметки американского публициста о перестройке. – М., 1993. – С. 146.
12. Там само. – С.148.
13. Там само. – С.149.
14. Зюганов Г. География победы. Основы российской геополитики. – М., 1997. – С. 111.
15. Зюганов Г. Россия и современный мир. – М, 1995. – С.37.
16. Там само.

17. Цит. За: Степанков В., Лисов Е. Кремлёвский заговор. Версия следствия. – Москва. – 1992. – С.9.
18. Крючков В. Личное дело. – Москва. – 1997. – Т.2. – С. 158.
19. Там же. – С.159.
20. Цит. за: Степанков В., Лисов Е. Указ. соч. – С. 14.
21. Шахназаров Г. С вождями и без них. – Москва, 2001. – С. 442
22. Цит. за: Степанков В., Лисов Е. Указ. соч. – С.28 – 29.
23. Там само. – С.29.
24. Горбачёв М. Августовский путч: причины и следствия. – Москва, 1992. – С.26.
25. Там само.
26. Там само. – С.26.
27. Там само. – С.27.
28. Там само. – С.27-28.
29. Там же. – С. 30.
30. Там же. – С. 41.
31. Там же. – С. 39.
32. Там же. – С. 41.
33. Лукьянов А. В водовороте российской смуты. – М., 1999. – С.56.
34. Лукьянов А. В водовороте российской смуты. – М., 1999. – С.57.
35. Земцов И. Крах эпохи. – М., 1999. – Т.2. – С.271.

Summary:

The article is written by Semenenko A.I. the post – graduate student of historical faculty of Shevchenko Kiev National University. It's devoted to analysis of studying in ukrainian and russian history an attempt of the governmental ouer turn in the USSR on 19 – 21 august, 1991.

Key words: democratic transformation, mutiny, extraordinary condition, international control, political situation, crisis.

